

Відгук

офіційного опонента доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України Олександра Євгеновича Лисенка на дисертацію Уракіна Максима Геннадійовича «КОЛАБОРАЦІОНІЗМ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКО-ВІННИЦЬКОГО РЕГІОНУ У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ, 1941–1944 рр.», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 09 – «Історія» за спеціальністю – 032. «Історія та археологія. Історичні науки».

Сучасна війна Російської Федерації проти України актуалізує проблематику Другої світової війни, перегукуючись з нею явищами і процесами, що мають глибоке історичне, пам'яттєве і символічне значення. Пізнавальні процедури соціогуманітаристики завжди налаштовані на те, аби в історичних ретроспективах виявляти асоціативні лінії, вибудовувати типологічні ряди, здійснювати порівняльні характеристики, водночас позначаючи специфічні риси явищ одного порядку в різних суспільно-політичних та соціокультурних контекстах. Нинішня окупаційна реальність на тимчасово захоплених російськими загарбниками українських територіях позначена повторенням деяких окупаційних практик періоду німецько-румунської окупації України 1941–1944 років. Разом з тим новітні дослідницькі та інтерпретаційні інструменти дають змогу глибше досягнути окремі аспекти підокупаційної дійсності Другої світової війни, осмислюючи їх у складному мереживі морально-психологічної та соціально-економічної системи координат, а також у міждисциплінарній методологічній парадигмі воєнної антропології.

Співпраця з окупантами в роки Другої світової війни ще донедавна залишалася надзвичайно політизованим сегментом пізнавального поля, в якому домінували фігури замовчування довкола одних явищ і гіперболізувалися (з ідеологічних мотивів) інші. Та, головне, у працях радянської епохи були повністю відсутні спроби адекватного пояснення природи колаборації в кожному окремому вимірі – суто воєнному, політичному, економічному, соціокультурному тощо.

У суверенній Україні вказана тематика допоки не стала зоною інтенсивного прикладання пошукових зусиль, хоча з'явилося кілька вагомих монографій і статей, автори яких опрацьовують її не тільки на емпіричному, а й на теоретико-концептуальному рівні. У зв'язку з цим дисертаційне дослідження М. Г. Уракіна сприймається як актуальне і потрібне з огляду на необхідність системного заповнення вказаної ніші, формування фундаментального знання й відповідних мнемонічних кластерів у суспільній свідомості. Існує ще одна нагальна потреба у таких працях, спричинена функціонуванням стереотипів сприйняття місця і ролі українців у війні громадянами зарубіжних держав, зокрема в контексті їхньої співпраці з окупаційними адміністраціями.

У «Вступі» здобувач сформулював усі обов'язкові атрибути кваліфікаційної роботи такого рівня – актуальність, об'єкт і предмет, мету і завдання, географічні й територіальні межі, новизну, практичне значення здобутих результатів, зв'язок роботи з науковими програмами і темами.

Апробація результатів дисертаційного дослідження та публікації здійснена на 7 міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях. Основні положення кваліфікаційної праці викладено у 10 публікаціях, серед яких 4 статті у фахових виданнях Міністерства освіти і науки України.

Не викликає сумнівів структура праці, обумовлена концепцією дослідження і логікою та послідовністю викладу.

В історіографічному блоці дослідник характеризує ступінь опрацювання теми у радянській, сучасній українській та зарубіжній літературі. Тут варто було би з позицій наукової критики оцінити доробок не тільки радянських істориків, які писали за спущеною «згори» схемою, а й нинішніх авторів. Адже, попри серйозні напрацювання, введення до наукового обігу інформативно насичених джерельних масивів, працям вітчизняних вчених усе ще бракує теоретизації історичного знання, концептуальної свіжості та новизни. Частина цього матеріалу викладена в анотаційно-репрезентативному ключі чи компліментарному стилі. Однак виконавець дослідження окреслює і низку дискусійних зон, в яких науковці обстоюють суперечливі й навіть протилежні оцінки тогочасних подій і явищ. Одну з них важливо було би прописати

рельєфніше. Йдеться про публікації І. П. Химки, Д. Поля, О. Бартова, К. Беркхофа та інших науковців, у яких розкривається проблема причетності місцевих колаборантів до розправ з єврейським і ромським населенням України, а також спроби «забуття» Голокосту і стирання пов'язаного з ним мнемонічного ландшафту.

Праця спирається на ґрунтовну емпіричну базу, що створює підстави для виконання поставлених завдань. Дослідник поділяє їх на три групи: 1) праці нацистських і радянських лідерів; 2) документи органів влади і силових структур, окупаційної адміністрації; матеріали, пов'язані з діяльністю різних товариств, які в той чи інший спосіб контактували з окупаційними структурами. Таким чином, в основу цієї градації покладено походження джерела. У підрозділі розкривається в основному евристичний потенціал джерел, залучених до написання тексту роботи. Але інші джерелознавчі атрибути емпіричного масиву (наприклад, вірогідність та повнота вміщеної інформації, стилістичні особливості, ідеологічне спрямування тощо) практично не представлені. Градація на документи звітного, нормативно-установчого та відомчого директивно-розпорядчого характеру здійснена лише під час аналізу археографічних видань, хоча його можна було поширити й на виявлені архівні джерела.

Повноту висвітлення теми забезпечили також его-джерела (в основному спогади), а також матеріали періодичної преси, окупаційна пропагандистська продукція. Та все ж генеральним критерієм репрезентації джерельного наповнення дисертації є дещо архаїчний поділ на опубліковані й неопубліковані документи. Саме з таких двох частин і складається текст підрозділу. Певна кількість документів з центральних і обласних архівосховищ, а також Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) дисертантом вводиться до наукового обігу вперше.

Розкриваючи соціально-політичні та економічні передумови колабораціонізму, автор перелічує практично всі чинники, що формували підґрунтя лояльного сприйняття населенням регіону військовослужбовців Вермахту і німецької окупаційної адміністрації. Згадуючи про ставлення

єврейських мешканців краю до німців, варто було бодай стисло описати антиєврейське налаштування частини представників інших етнічних груп, які екстраполювали дії керівництва партії та НКВС єврейського походження на всіх євреїв України. Такий сюжет уможлиблює пояснення позиції деяких українців під час нацистського Голокосту. Натомість у тексті добре виписані пропагандистські зусилля нацистів, спрямовані на те, аби інспірувати антисемітські настрої серед місцевого населення чи бодай толерантність до геноцидальних акцій проти євреїв і ромів. Висвітлення планів нацистського керівництва III Райху щодо використання економічного потенціалу України супроводжується заувагою про аграрну складову, що стала найбільш актуальною для продовження тривалого «походу на Схід». Ще однією важливою лінією став показ місця етнічних німців – «фольксдойче» у втіленні в життя вироблених у Берліні програм освоєння «майбутнього життєвого простору» германської спільноти.

До вдалих фрагментів праці слід віднести ту її частину, в якій аналізуються засоби обробки масової свідомості цивільного підкупаційного соціуму німецькими пропагандистськими структурами з метою створення сприятливого психологічного фону для реалізації планів вищого військово-політичного керівництва Райху у різних сферах життя: економіці, культурі, освіті, релігійній сфері, працевикористанні, а також суто режимних заходів. Позитивним є те, що автор визначає ступінь ефективності інформаційного впливу на місцеве населення, зокрема в аграрному секторі, де він співпадав з очікуваннями селян, чи «єврейському питанні», завдяки чому дезавуюється твердження про те, що українці масово були інфіковані антисемітизмом.

Окреслюючи співпрацю українців з окупантами в адміністративній сфері, М.Г. Уракін акцентує увагу на зусиллях похідних груп ОУН, що прагнули перетворити місцеві допоміжні органи на фундамент майбутньої Української держави. Така концептуальна лінія дещо підважується залишеною без авторського коментаря думки житомирської дослідниці В.Ю. Яковенко про те, що «створені в перші дні окупації місцеві допоміжні органи управління одразу перетворились на маріонеткові установи і повністю перебували під контролем

німецької окупаційної адміністрації» (с.95). Вже сам факт репресій проти оунівців, які легалізувалися в управлінських структурах, є свідченням того, що на початку це були саме самоуправлінські інституції як результат суспільно-політичної самоорганізації українців, а вже незабаром нацисти, усвідомивши небезпеку українського самостійницького руху для свого безроздільного панування, зробили все, аби перетворити їх на тотально підконтрольні і слухняні їм органи. Власне, вказану тенденцію здобувач і простежує далі у тексті.

Адміністративний вимір колаборації ілюструється інформацією про залучення різних соціальних, етнічних та конфесійних груп місцевої людності, зокрема, фольксдойче, представників інтелігенції, бюрократії нижчої і середньої ланок та інших.

Не обійдено увагою такий напрям діяльності місцевих органів влади як надання допомоги радянським військовополоненим та звільнення бранців, необхідних для налагодження виробництва, охорони здоров'я, будівництва та інших ділянок повсякденного життя. Наведено приклади порятунку євреїв старостами сіл, хоча таких фактів варто було би подати більше.

Окремий підрозділ праці присвячений співпраці місцевих мешканців з німецькою владою в медичній, соціальній, культурно-освітній та релігійній сферах. Автор простежує різні мотивації і стратегії, вектори взаємодії основних акторів такої неординарної, складної і суперечливої комунікації, субординаційні складові і водночас намагається з'ясувати спільні риси і закономірності співпраці окремих професійних когорт з німецьким окупаційним режимом.

Попри те, що йдеться про наукове дослідження, здобувач знайшов можливість позначити моральний вододіл між емпатією, прагненням допомогти найвразливішим категоріям підокупаційного соціуму, тим, кому загрожувала смерть чи ув'язнення, з одного боку, та шкурництвом, жорстокістю, цинізмом і прагненням до наживи, – з іншого. Цей гуманістичний вимір окупаційного повсякдення завжди зберігатиме емоційне навантаження й актуальність не лише як полотно пам'яті, а й як асоціація з сучасними реаліями російської окупації кількох регіонів України.

Взаємодія місцевого населення з окупаційними органами у сфері економіки є широким полем для інтерпретацій, оскільки відновлення, налагодження чи організація сільськогосподарського, кустарного і промислового виробництва стали обопільними потребами сторін. Для місцевої людності вони диктувалися ще й умовами виживання, що взагалі виводило проблему в екзистенційну площину. У зв'язку з цим трактування характеру співпраці у системі господарювання потребує особливої акуратності і виваженості.

Окремим об'єктом дослідження стало жіноцтво регіону – особливий контингент з власними моделями поведінки і життєвими траєкторіями. У дисертації показано, яким чином саме для жінок (матерів, дружин, доньок) проблема виживання набувала особливої гостроти. При цьому сексуальні домагання стали невід'ємною частиною цього драматичного досвіду жертв окупаційної дійсності.

Військова колаборація належить до найбільш іднологізованої частини досліджуваної в дисертації проблематики. М.Г. Уракін акцентував увагу на мотиваційних чинниках співпраці жителів регіону у військовій сфері, насамперед служби у допоміжній поліції та інших формуваннях.

В останньому розділі праці аналізуються моделі поведінки колаборантів у завершальний період окупації України та повернення радянської влади, а також їхнє виявлення і кримінальне переслідування у наступні роки. При цьому йдеться як про судові (тобто процедурні форми), так і про позасудові репресії. Автор вказує на диференційовані підходи сталінського режиму до «винних», що, однак, принципово не змінювали системний каральний характер таких заходів. Аналіз нормативно-правової бази дав змогу досліднику довести, що правляча верхівка СРСР у такий спосіб намагалася перекласти відповідальність за невдачі і поразки на частину власних громадян, яких вона практично кинула на поталу ворогу.

Текст доволі щільно залюднений і цей погляд на проблеми співпраці з окупантами крізь призму особистого чи групового досвіду створює можливості

для кращого розуміння природи феномену колаборації та її конкретно-історичних форм.

Основні підсумки дослідження викладено в обґрунтованих попередніми матеріалами висновках та узагальненнях.

Відзначаючи безсумнівні здобутки виконавця дисертаційного проєкту, слід висловити деякі зауваження та міркування. Здобувач визначає наукову та суспільно-політичну актуальність дисертаційного дослідження, окрім іншого, «Особливістю регіону та політики, яку в ньому проводили нацистські окупанти» (с.18). Недостатньо розведені об'єкт і предмет дослідження.

Дещо бракує чіткості у репрезентації методологічних підходів, що виявляється, зокрема у розкритті прийомів наукового пошуку. У тексті йде мова про «штучні» методи (наприклад, «аналітико-психологічний», «історико-оглядовий», «метод тлумачення нормативно-правових актів»).

В історіографічному огляді не згадані вагомні напрацювання О. Перехреста, який досліджував аграрні аспекти окупаційної політики, що вважалася пріоритетною для підтримання економічних спроможностей Райху. Обійдено увагу публікації, в яких розкриваються особливості співпраці місцевого населення з окупантами у сфері культури. Та й авторів, які студіювали питання комунікації релігійних інституцій з німецькою адміністрацією, насправді набагато більше, ніж згадано у дисертації.

Деякі авторські оцінки видаються надуманими і не відповідають тодішній дійсності. Так, на с. 71 стверджується: «У цілому по Україні та на території Житомирсько-Вінницького регіону симпатії до націонал-соціалістів та її лідера А. Гітлера були викликані негативним ставленням до більшовицького режиму, а також українським націоналізмом, який розраховував на підтримку Гітлера у розбудові власної держави». До початку війни українські націоналісти ще не мали якогось помітного впливу на настрої населення краю через відсутність власної організаційної мережі і належної кількості підготовлених кадрів.

На с. 77 автор зазначає таке: «Нацистські керівники ще в 1940 р., паралельно з планами військового завоювання територій Радянського Союзу, розпочали вести підготовку до економічного, демографічного та соціально-

політичного знищення, пограбування та колонізації в майбутньому окупованих територій». Тут слово «знищення» перекриває всі інші аспекти політики Берліну на «східних окупованих територіях», домінантою якої все ж вважалося не знищення, а експлуатація сировинних, людських і виробничих ресурсів. Тут же, декларуючи три варіанти вирішення «українського питання» гітлерівцями, здобувач згадує лише два.

Описуючи приклади адміністративного колабораціонізму, дослідник присвятив співучасті співробітників допоміжних органів управління у справі набору робочої сили для економіки Райху лише один абзац (с.107). Натомість вказаний напрям діяльності окупаційної адміністрації в Україні вважався одним з головних, тому заслуговує на ширший виклад.

Також «скоромовкою», хаотично і поверхово згадано про інші напрями роботи допоміжних управлінських органів (див. с.108).

Окремі положення, зокрема висновки до розділу II сформульовані дещо наївно і не дуже вдало, наприклад: «Вони вважали, що співпрацюючи з окупантом, факту зради Батьківщини не відбувається. Бо для них Радянська імперія не була Батьківщиною, а влада більшовиків, окупаційною» (с.92).

Зустрічається черезсмужжя сюжетів, коли в одному підрозділі автор повертається до них кілька разів (наприклад, про заповнення посад суддів, нотаріусів, юрисконсультів, адвокатів та інших працівників органів юстиції у підрозділі 3.1. Це порушує стрункість побудови і логіку викладу.

Поверховими видаються такі твердження: «Німецькі військово-жандармські формування нараховували не більше декількох десятків. А реальну владу мали саме представники місцевої української адміністрації та поліція» (с.170), або «Наявна джерельна база дисертаційного дослідження є достовірною» (с.202). У першому випадку мова може йти про окремі периферійні локації, а в другому – слід мати на увазі суб'єктивний чинник у формуванні деяких джерельних масивів, зокрема по лінії НКВС.

У праці варто було детальніше показати засоби матеріального і морального стимулювання тих категорій цивільного населення, які співпрацювали з німецькою владою. Заявлений у підрозділі 3.2 сюжет про

колаборацію у релігійній сфері залишився не розкритим, хоча окремі факти з цієї теми зустрічаються в інших фрагментах праці.

Похідні групи ОУН помилково названі «польовими групами» (с. 89).

Існує низка недоліків у оформленні праці. Для прикладу, «рух Опору» пишеться з великої літери, натомість «геноцид» – з малої. У тексті вживаються три різні написання альтернативної назви Німеччини: «Райх», «Рейх» і «рейх». Термін «новий порядок» прийнято подавати в лапках. Словосполучення «примусова депортація» є тавтологічним, адже депортацією вважається насильницьке переміщення особи за межі постійного місця проживання.

Тексту не завадило би професійне редагування, оскільки в ньому мають місце невідлі стилістичні звороти і формулювання на кшталт: «здійснити неупереджений аналіз конкретних завдань» (с.18), «проведення історичної обробки, синтезування та узагальнення матеріалу» (с.21), «комуно-більшовицької політики» (с. 23), «українські фашистські націоналісти» (с.27), «співучасті населення у роботі з нацистською Німеччиною та участі у його військових формуваннях» (с. 91-92), «покращити, хоча б частково, брак лікарів для медичних установ» (с. 113), «Особливо факти втечі до партизанів посилились...» (с. 175), «дослідники зачіпали питання» (с.202), а також русизми: «прояви», «даний», «ломка», «лозунги», «прийняття рішень», «ряд документів», «папці», «вибирала», «знаходилося», «в тому числі», «приймав участь», «резинових». У тексті трапляються граматичні, пунктуаційні й орфографічні огріхи.

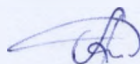
Наведені зауваження мають здебільшого рекомендаційний характер і принципово не змінюють позитивної оцінки кваліфікаційної праці, що є цілісним, самостійним, оригінальним дослідженням актуальної наукової теми.

Таким чином дисертація М. Г. Уракіна «Колабораціонізм на території Житомирсько-Вінницького регіону у роки нацистської окупації, 1941–1944 рр.» підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261, зі змінами від 3 квітня 2019 р. № 283 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 19 травня

2023 р. № 502), наказу МОН України «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» від 12 січня 2017 р. № 40 (зі змінами й доповненнями від 31 травня 2019 р. № 759), Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (зі змінами й доповненнями від 19 травня 2023 р. № 502), а її автор – **Уракін Максим Геннадійович** заслуговує на присудження ступеня доктора філософії в галузі знань 09 – «Історія» за спеціальністю – 032. «Історія та археологія. Історичні науки».

Офіційний опонент:

завідувач відділу воєнно-історичних досліджень
Інституту історії України НАН України,
доктор історичних наук, професор,
член-кор. НАН України

Олександр ЛИСЕНКО

